

17 62

2000. ÉVI
KÖNYV-
TÁR

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. évfolyam

1989

4

AKADEMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

105. ÉVFOLYAM 1989/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

FÜLÖP GÉZA

NAGY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219—98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 192 Ft. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Strádium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrekktúra visszaküldésével egy időben.

Szent István legrégebbi életirata nyomán

(II. A Szt. Istvánra vonatkozó időadatok tanúsága)¹

Amint uralomra lépése történetének részleteit, Szent István halálának pontos körülményeit sem örökítették reánk egykorú hazai feljegyzések. Uralkodása kezdetének és végének csak évszáma kétségtelen. Sőt, ha pusztán a magyar kútfőket nézzük, még a két epochális dátum evidenciája között is különbséget kell tennünk. A Nagyobb Legenda 997-i meghatározása nyilván minden kritikát kiáll. A szövegnek az a tudomása, hogy Géza elhalálása Szt. Adalbert mártírhalálának esztendejében történt, olyan egybeesést rögzít, melyet egyházi köröknek akár szóbeli hagyománya is hosszú időközön keresztül sértetlenül megőrizhetett. A gyászév körül ellenben eredetmeghatározást követelő ködfelhők gomolyognak. Hagyományunk ebben a tekintetben meglehetősen ingadozó. Négy évszám, vagy legalábbis két évszám — 1033, 1034, 1037 és 1038 — között enged választást, s első pillantásra valamennyi önálló hagyományváltozat képviselőjének látszik.²

Nem kell természetesen bizonyítgatnunk, hogy a legutóbbi a hiteles. Helyességét több egykorú, külföldi forrás igazolja. De ebből — egyszerű elvi megfontolás alapján, mindjárt beköszöntőül ellene kell mondanunk kutatásunk általánosan elfogadott gyakorlatának — korántsem következik, hogy a hazai tudat egységesen

¹ Tóth Zoltán (1888–1958) születésének évfordulója alkalmából közöljük az MTA Könyvtára Kézirattárában fennmaradt tanulmányának, (Ms 5036/2.), még a szerző által előkészített, kéziratban maradt részeit. A szerző javításait átvezette és a kényszerű rövidítést elvégezte Veszprémy László. (A Szt. István életrajzaival foglalkozó néhány, azóta megjelent fontosabb munka: VAJAY Szabolcs: *Géza nagyfejedelem és családja*. In: Székesfehérvár évszázadai. I. Székesfehérvár, 1967. 63–100. l.; MÁLYUSZ Elemér: *I. István születési éve*. = Levéltári Közlemények 39. 1968. 199–204. l.; KRISTÓ Gyula: *I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban*. = Acta Historica, Acta Univ. Szeged. Tom. 40. 1972. 51–72. l.; GYÖRFFY György: *István király és műve*. Bp. 1977. Továbbá: CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Bp. 1967. 623–646., KARÁCSONYI Béla: *Néhány kronológiai probléma középkori elbeszélő forrásaink szövegében*. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Bp. 1974. 218–228., BLAZOVICH László: *Ransanus és a „legrégibb István-legenda”*. = ItK 79. 1975. 186–188. — A források közül modern kritikái kiadásban jelent meg RANSANUS: *Epithoma rerum Hungaricarum*. Ed. KULCSÁR Péter. Bp. 1977. és THURÓCZY: *Chronica Hungarorum*. Ed. KRISTÓ Gy. — GALÁNTAI Erzsébet. I. Bp. 1985. — V. L.) — Ez a dolgozat szerves kiegészítése, folytatása a *Századok* 81. (1947) évfolyamában (23–94.) ugyanezen cím alatt közzétett forráskritikai fejtegetéseknek.

² Ez természetesen pusztán a reánk maradt forrásanyag alaki adottságain alapuló észrevétel. Csak azt óhajtja egyelőre hangsúlyozni, hogy javaközépkori feljegyzéseink között nem egy akad, amely Szent István halálát nem 1038-ban történetnek tudja. Hogy a különböző évszámoknak van-e érdemleges forrástörténeti jelentésük? — a következőkben iparkodunk kideríteni.

ebből indult ki. Pontosabban: hogy valamennyi feljegyzéstípusnak ez a gyökere s az ettől eltérő évszámok csak elírások, legfeljebb utóbb bekövetkezett torzító munka eredményei. Mindez természetesen elgondolható volna; mint a következőkben kifejteni próbáljuk, részben így is történt. De a négyes elágazás nyilván egyebet is jelenthet. Ha a magyar hagyomány nem a király halálakor, vagy közvetlenül annak táján megejtett feljegyzéseken alapul, a hozzávetőleges és eredettől fogva téves időmeghatározások egész sora válik lehetségessé. Mindegyik változatot önmagában kell tehát elbírálnunk, különösen időbeli feltűnésük sorrendi egymásutánját figyelve. Annál is inkább, mert a kézenfekvő kiindulás, a Pray-kódex fenntartotta Pozsonyi Évkönyvek egykorúságra valló tanúsága, úgy találjuk, nem lenyűgözően világos. Nem lehet ugyan vitás, hogy ez a feljegyzés a legrégebb idevágó értesítésünk. Mögötte kétségkívül XI. századi összöveg lappang. De reánk maradt alakjában mégis óvatos kritikára szorul. Egyéb tünetekről egyelőre nem beszélve, közvetlen célkitűzésünk is erre figyelmeztet, mert a szövegnek éppen a király halála esztendejével kapcsolatos külseje, mintha nem éppen véletlen vagy felületesség következzése volna. Inkább elvétést sejtet, mely — *lingua lapsa verum dicit* — nem bizonyos, hogy minden okszerűség híján való.

Semmi kétségem természetesen afelől, hogy az évkönyvszövegezés, úgy amint előttünk van, 1038-at óhajt mondani. Az 1037-i évszámot, mint ismeretes, egymás után kétszer írja; másodízben, nyilván a kihagyott 1038-as pótlásaképpen, s ez utóbbi rovatba foglalja Szent István halálhírét. A textus ódon jellegéhez nem férhet kétség, a királykultusznak még semmi nyoma. Az előadás sorrendje és szárazsága egyenesen feltűnő. Első helyt egyházi természetű, alkalmasint Pécsváradra vonatkozó tudósítást olvasunk.³ Az elhalálozást írásba foglaló feljegyzés csak ez után következik, s hangja éppen olyan egykedvű, mint a Péter trónraléptét bejelentő zárómondaté. Meleg hangú búcsúztatót a szűkszavú, fejezetcím jellegű fogalmazástól természetesen nem remélhattünk. De némi megilletődésfélét a mi emlékező tudatunk valamiképpen mégis elvárt volna. Mikor az 1047-ik évnél megírja, hogy „*Petrus rex cum dolo obceatur*” a szófukar szövegből mégis kicsendülni vélünk bizonyos részvétet, a kegyetlen elbánás erkölcsi elmarasztalásával egyetemben. A sorrendben második 1037-es évkönyvtétel ezzel szemben a tényállás pusztá, szinte rideg megállapítása. A király leróta a természet adóját a helyét utóda foglalta el, — „*Stefanus rex mortuus est et Petrus in regem elevatur*”.⁴ Semmi több! Be kell azonban ismernünk, hogy ez a hang a jelen hangja; ez az, ami egykorú feljegyzésre vall. Még a földi életének estéjéhez érkezett István királynak szól, nem a jövődő dicsfénybe öltözködött Szent Istvánjának. Ám a gyanút keltően kétlaki külső felett még ilyen körülmények között sem mernék egyszerűen napirendre térni. A kézirat keletkezési idejében, a XII—XIII. század fordulóján, ha

³ Sörös Pongrác szerint a pécsváradai monostor felszentelése 1038-ban, Szent István utolsó évében történt (*Pannonhalmi Rendtörténet, XIII. B. Bp. 1912. 13. l.*). Vö.: KAINDL., Raimund Friedrich: Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen. = Archiv f. österreichische Geschichte 1895—1902. Studie V. 13. l. Ugyanígy a király utolsó esztendejéről beszél MIHÁLY Ernő, *Szent István monostorai*. Szent István-Emlékkönyv. I. Bp. 1938. 380. l. Könnyen lehet azonban, hogy a dedikációt illetőleg csakugyan az 1037-i dátum a helytálló.

SENYTIPÉTERV Imre: *Scriptores rerum Hungaricarum I.* Bp. 1937. 125. l. (A következőkben SS.)

nem is általános, de meglehetősen ismeretes és befogadott lehetett már — röviden kiviláglik, miért alakítjuk mondatunkat viszonylag fenntartásos hangnemben — az 1038-i elhalálozás tudata. Az 1037-iki évszám tehát mindenképpen magyarázatra szorulna. Különösen ha emlékezetünkbe idézzük írott hagyományunk, elsősorban pedig krónika változatainknak azt a majdnem sztereotípszerevéletét, mely I. Endre 1047-i trónfoglalását Szent István halála után tizenegy esztendővel s négy, illetve négy és fél hónappal történtnek mondja.⁵ Ez a megszabás világosan 1037-re utal, annál is inkább, mert a Nagyobb-Gellért-legenda cicomátlanabb s utólagos számíthatóságoktól mentes előadása általában csak tizenegyedik esztendőről beszél.⁶ Ugyanígy — váratlan (és súlyos) érv szövegének ősi verete mellett — Ranzanus királylajstroma.⁷ Megállapíthatjuk továbbá, hogy úgy eme tizenegy éves tartamtu- dat, mint az általa kijelölt 1037-i évszám alakító hatása szívósan élt egész középkorunkon keresztül.⁸ A Zágrábi Krónika időszámításának alább következő áttekintése különösen jellemző példával szolgál. Mügeln eljárására pedig már itt reá kell mutatnunk. Terjedelmesebb krónikaszövegeink közül az övé az egyetlen, mely a tizenegy esztendő időközt nem említi. Futólagos fontolóravétel elárulja, hogy miért. Nem mintha nem ismerné; éppen ellenkezőleg, mert valamennyi krónikás társánál jobban megszívlelte. Sem Kézai, sem a XIV. századi krónikaszerkesztés nem ejt szót Szent István halálának esztendejéről. A Hartvik-legenda egy, kronológiájában a budapesti kódexszel rokon válfajára⁹ támaszkodó Mügeln viszont az éppen erre a típusra jellemző 1038-iki évszámot már magáévá tette. Ennek fejében azonban elkövetett egy sajátos botlást. I. Endre trónfoglalása szerinte a többi krónikától eltérően 1048-ban történt.¹⁰ Helytelen évszám, de nagyon jól érthető és értelmezhető. Az okviszony ti. világos. Az 1038-i év alapulvétele mellett nem 1047, hanem 1048 a Szent István halálára következő tizenegyedik esztendő. Szemmel látható, hogy Mügeln tollát ez a tudat, illetve helyesbítés vezette. Az elvi és tartalmi egyöntetőség tehát krónikaváltozataink között teljes s ez önmagában eldönti, hogy az 1037-ik évet nyilvántartó tudomás krónikás hagyományunk legrégebb, XI. századi ismeretretegéből származik.¹¹ Ezt megjegyezve természetesen még kevésbé szabad elsiklanunk a Pray-kódex 1037-i évszámának kettőssége felett.

⁵ Négyvel Kézai s a XIV. századi krónikaszerkesztés (SS. I. 180. illetve 351. l.), négy és félel a Zágrábi Krónika szerint. Uo. 207. l. Emez évtörédek beszüremlése eredetétalább részletesen kifejtjük.

⁶ Anno XI post mortem sancti regis Stephani. SS. II. 501. l.

⁷ Anno salutis humanae quadragesimo septimo supra millesimum. qui fuit annus a beati Stephani obitu. undecimus. M. Florianus. Fontes domestici IV. Bp. 1885. 195. l.

⁸ Sem a hazai, sem a külföldi kutatás nem hangsúlyozta, minő jelentős összefüggésekre mutat reá ez a hétköznapi külsejű időmeghatározás. Karácsonyi éppen úgy elírásnak vélte s helyette kilencedik évet olvasott (*Szent Gellért élete*. Bp., 1887. 295. l.), mind Kaindl (*Studie VIII*. 91. l.). Jóval helyesebben értékelt Erdélyi László. Szerinte a krónikák idevágó tudomása a Pozsonyi Évkönyvek 104-i koronázási évén s Szent István téves 1037-i halálévszámán alapszik (*Magyar Művelődéstörténet*. II. Bp. 1940. 24. l. 2. jegyzet). Látni fogjuk azonban, hogy az Évkönyvek mai külseje nem szolgálhat alapvető kiindulásul. A tizenegy éves tudat kétségkívül egy XI. századi krónikaszövegből való.

⁹ A pontos meghatározást dolgozatunk befejező részében fejtjük ki.

¹⁰ SS. II. 168. l.

¹¹ Vö. MÜLLER Frigyes: *A Nagyobb Gellért-legenda forrásai és keletkezése*. Századok 47 (1913) 420-421. l.

Ha fel is tesszük, hogy a Pozsonyi Évkönyvek 1019-től 1060-ig terjedő tételeit évről-évre jegyezték fel,¹² bizonyos, hogy ez az egységes és önálló adatcsoport más eredetű, már nem egészen egykorú, későbbi szakaszokkal egyesítetten került a Pray-kódex írójának kezébe. Ez a viszonylat különböző hibalehetőségek számbavételét követeli. Mivelhogy kétségtelen, hogy nemcsak Géza fejedelem 998-as, de III. Henrik császár halálának 1055-ös, sőt Szt. Gellért tragikus végének 1047-i dátuma is egyéves eltolódást mutat, ha szövegünk eredetijének szigorúan egykorú jellegét és csorbítatlan hiteltérdemlőségét¹³ fenn akarjuk tartani, mindeme tünetekre mentésget kell keresnünk. Gondolhatnánk az eredeti hírvételek késedelmes beérkezésére s ebből következően némileg eltorzult alapfeljegyzésekre — ám ez bizonyíthatatlan s igen kevésbé valószínű magyarázat volna. Feltételezhetnénk másolási pontatlanságokat — ezt az igen kényelmes, inkább kibúvószerű megoldást viszont, a hibák aránylag nagy száma miatt, eleve el kell utasítanunk. Inkább egy harmadik lehetőséget vennénk szemügyre. A Pozsonyi Évkönyvek mai külseje azt a gyanút kelti, hogy a Pray-kódex másolója jól tájékozott és alapjában egykorú, de itt-ott befolyásolt, némely események dátumait *utólagos* hallomás alapján módosítani hajlandó, átírást vett át és továbbított. 1060 táján, mikor az első, egységes természetű feljegyzéstömböt lezárták, a végső rovatok kitöltője előtt bizvást ismeretes lehetett az 1037-i gyászév hagyománya. Feltehető tehát, hogy az eredeti, nyilván 1038-as feljegyzést ő változtatta el — utódát, a Pray-kódex íróját, tétova zavarba hozva — egy évvel kevesebbet mondóra. Ez a beállítás a reánk maradt, 1038-ra utaló, de forma szerint 1037-et állító évkönyvkülsőt mindenesetre érthetőbben magyarázná közönséges tollhibánál. S ha az átörökítési körülményekről maradéktalanul tiszta képet nem is szereztünk, mindenképpen bizonyosnak látszik, hogy a XI. század dereka táján némi tudatváltozás történt. Az 1038-i gyászév, jöllehet már Szent István Kisebb Legendája feljegyezte, csak a XII. században, a Hartvik-legendára révén vált ismét emlegetetté, s csak jóval később irányadóvá. Ez a megjegyzés természetesen bővebb kifejtésre szorul. Ha tehát ugyancsak a Kisebb Legendában eltűnődve olvashatjuk, hogy a szent király sírhelye néhány évtized alatt feledésbe merült,¹⁴ rövid körültekintésünk nyomán — a mi szemünkben nem éppen kegyeletes, de a középkor feljegyzésszegénységét és közvéleményhiányát igen jellemző alakulás —, azt kell hinnünk, hogy ugyanez történt halálának esztendejével is. Egyéves eltéréstől lévén szó, az 1037-es hagyománytípus puszta elcsuszamlásnak, pongyola időbecslés eredményének látszik, egyúttal azonban, legalábbis Magyarországon belül az elhalálozási évszám igen korai s első szélesebb körökben elterjedt tudomásformájának. Nyilván az I. Endrét trónra segítő véres pogány mozgalom táján alakult ki az a hiedelem, hogy Szent István éppen tíz esztendeje pihen sírjában. S ez a bizonyára írásban is

¹² Vö. HÓMAN Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum* Bp. 1925. 76. l.

¹³ Maurus 1036-iki püspökkétételének és Bonipertus (az első pécsi püspök) 1042-iki halálhírének nehezen egyeztetetősége már Praynak feltűnt. *Dissertationes hist. criticae de sanctis Salomone rege et Emerico duce*. Pozsony, 1774. 91. l.

¹⁴ Propter exhabundantem populi malitiam — írja tiszteletreméltó nyíltsággal a legendaszöveg. SS. II. 399. l. Vö. VARIJ Elemér: *Legendae sancti regis Stephani*. Bp. 1928. 87–88. l.

rögzített¹⁵ meggyőződés olyan magabizó és erős lehetett, hogy, ha akadt is teljesen egykorú, 1038-i feljegyzés, az eltévelyedett időszámításnak egyelőre engedni volt kénytelen. Az 1037-es és 1038-as változat tehát, ha nem is mondhatjuk, hogy egy tőből fakadt, mindenesetre összetartozik; egymással szoros kapcsolatban áll. A másik évpár még inkább, a benne foglalt évszámok eredete nyilván közös.

Dolgozatunk tárgyából következik, hogy bennünket elsősorban a helyes kelteztől tetemesebben elűtő 1033-i és 1034-i évszám érdekel.

Az 1033-as évszámtudat, ha korábbi dolgozatunk forráskritikai fejtegetései lényegükben megállanak, ugyancsak XI. századbéli, de az előbbinél valamivel később testet öltött megállapítás illetve emlékeznivelés gyümölcse. A század második felében foglalták írásba s — erre nézve ebben a fejezetben is fogunk érveket lelhetni — abban a lappangó legendaszövegben gyökeredezni, melynek alapján Ranzanus történeti vázlatának IX. indexe készült. Ebből lehetne kiindulnunk. De az évszámok kritikáját önálló és nagyobb bizonyító erő kedvéért minden más kérdés-komplexumtól elkülönítendő feladatnak tartván, korábbi megállapításainkra lehetőleg nem támaszkodunk. Ranzanus idevágó tudását tehát, bár magától értetődően továbbra is az ő szövege marad érdeklődésünk főtárgya, csak ismertetjük és értelmezzük, legfeljebb kiegészítő bizonyoságul idézzük. Gondolatmenetünket egy elvi kétely kimondásával indítottuk el: forrásaink 1038-tól elűtő elhalálozási évszámait nem mernénk szükségképpen elírásos jellegűeknek ítélni. S az 1037-es gyászévtudomás keletkezéstörténetének rövid kifejtése után, gondolom, mégis kimondhatjuk, hogy tételünk nem látszik alaptalannak. Nincsenek kételyeink az 1033-i évszám természetét illetőleg sem. De módszer kedvéért egyelőre hajlandók vagyunk akár elírásos természetű jelenségnek tekinteni. Életsorsának megfigyelése így sem érdektelen. Különösen, ha észrevesszük, pedig felületes puhatóldzásra is észre kell vennünk, hogy előfordulási körülményei bizonyos következetességet tükröztenek. Teljes érintetlenségében eléggé ritkán leljük fel s — mindjárt feltűnő — csak a XII. század folyamán. Azon túl eltűnik, Ranzanusnál bukkan fel újra. Közben azonban a XIV. századtól eléggé sűrűn találkozunk egy ettől alig elűtő, mindössze egy esztendővel megtévezett évkítűzéssel. A reánk maradt Hartvik-kódexek fele a király halálát az 1034-ik esztendőre teszi. Ugyanígy a Széchényi Könyvtár Apponyi-inkunábuluma.¹⁶ Ez az 1033-ival tőszomszédos, s igen szívós életűnek látszó keltezés számos kódex kései eredetéből következtetve még a

¹⁵ Történeti feljegyzéseink I. Endre koráig visszanyúló voltát, ha nem is eléggé bizonyítottan már TOLDY Ferenc határozottan állította. (Nemzeti történelmünk kezdetei. Összegyűjtött munkái. VII. Bp. 1873. 236. kk 1.). Ugyancsak kifejezte idevágó gyanúját MARCZALI (*A m. tört. kútfői az Árpádok korában*. Bp. 1880. 53. l.), s számol ezzel a lehetőséggel DOMANOVSKY Sándor (*Kézai Simon mester krónikája* Bp. 1906. 129. l.) sőt HÓMAN is. (*Gesta* 28. 84. és 102. l.) A magam álláspontjának kifejtése nem lehet e dolgozat feladata. Magától értetődik azonban, hogy Ranzanus Vita-jának XI. századi eredetűvé minősítése csak erősítheti azt a hitet, hogy a XI. század folyamán nem is egy történeti feljegyzés készült.

¹⁶ Így a müncheni (tegerseei), bécsi (mondseei), brüsszeli és párizsi (corsendoncki) kézirat (SS. II. 431. l. e" jegyzet). Az inkunábulummal együtt öt, ha a reinit (1033) is ehhez a csoporthoz számítjuk — pedig ezt, mint tapasztalni fogjuk, jogosan tehetjük — hat szavazat, a 832-ik számú bécsi (1037) s a budapesti és gyulafehérvári változatok (1038) tanúságával szemben.

XV. században is latbaeső súlyú volt. Így fogadhatta el Bonfini¹⁷ és Laskai Osvát,¹⁸ míg Thuróczy ugyanakkor a helyes 1038-i évszám mellett döntött.¹⁹ Utóbbi felől ismeretes, hogy a budapesti kódexben azidőtájt tűnik fel, mikor a reini Hartvik-kézirat készítője az 1033-i gyászévtudomást feljegyezte. A XII. század legvégén, sok évtizeddel a Kisebb Legenda félreérthetetlen színvallása után. Ez a jelenség máris azt a gyanút kelti, hogy az 1038-i évszám a hartviki hagyományon belül éppen nem volt kizárólagos tekintélyű. Még inkább gondolkodóba ejtő, ami később történt. A Hartvik-Legenda a XIII. század legelején hivatalos egyházi szentesítést nyert²⁰ s így a helyes gyászévtudat érvényesülésének misem állhatott többé útjában, ha a hartviki hagyomány az évszám meghatározás szempontjából legalább innen kezdve szilárdan egységes természetű. Szemmel látható azonban, hogy ekkor sem lett azzá. A kései Hartvik-változatok között is egy akad mindössze, mely Szent István halálát 1038-ban történnék írja.²¹ A nagy többség 1034-et állító magatartását már kiemeltük, s él körükben az imént megtárgyalt 1037-es hagyomány tudata is. Éppen nem tollhibák nyugtáztatására valló macacssággal. Újabb „elírás” — ez is beszédes tünet — többé nem történik. Nemcsak a Hartvik-kódexek, hanem egyéb középkori forrásaink is a fent említett évszámokat ismételtetik.²² Ezek fenntartása viszont az írók, illetve másolók részéről egészen tudatosnak látszik, hiszen a keltezők közötti küzdelem nyomait, az úgynevezett elírt dátumok ellentállásának lecsapódásait nem egy forrásunkban gondosan kitervelt, jól kivehető interferenciális jelenségek őrzik. Különösen jellemzők a Zágrábi Krónika időadatai.

Első pillantásra nyilvánvaló, hogy ez a szövegezés igen különböző eredetű keltezőkkel számol. Mikor félreérthetetlenül állítja, hogy Szent István uralma negyvenkettedik évében halt meg, kétségkívül egészen korai tudásrétegből merít és idéz. 997-től 1038-ig Szent István kormányzata csakugyan negyvenegy esztendő telt ki. De míg az évhatárokat megszabó évszámok elmosódtak, — szövegünk például a király fejedelmi minőségben történt uralombalépését nyolc teljes esztendővel tudja koronázása előtt végbementek —, a negyvenegy esztendő időtartam emléke nyilván megmaradt a hazai tudatban; aminthogy a tartamőrző hajlandóság az évszámhatárok párhuzamos rögzítetlenségével kapcsolatban nyilván ilyen természetű s legalábbis közel egykorú írásbeli feljegyzések következiképpen szinte alapvető tulajdonsága XI. századi hagyományunknak.²³ Ugyan-

¹⁷ 1771-iki Bél Károly András-féle kiadás 188. l.

¹⁸ M. Florianus, I. Lipcse, 1881. 86. l.

¹⁹ SCHWANDTNER Johann Georg: *SS. rerum Hungaricarum*. Nagyszombat, 1765. I. 156. l. Már Thuróczy előtt kiírta ugyancsak az 1038-iki évszámot a Budai Krónika (ed. Podhradeczy 73. l.) rubruma. Maga a szöveg azonban a korábbi krónikák mintájára még hallgat felőle.

²⁰ THEINER, Augustin: *Vet. Mon. Slav. Merid.* I. Roma, 1863. 57. l.

²¹ A gyulaférvári kódex MCCCVIII-i évszáma magától értetődően 1038-nak olvasandó. — 1037-i halálévszám felől tudósít a 832. számú bécsi kódex. *SS. II.* 431. l. e” jegyzete.

²² A Chr. Knauzianum (*SS. II.* 329. l.) és Unrest (*Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn* ed. Krones. = *MIÖG* I, 1880. 29. l.) 1047-ik éve világos és kései keletű számvetésen — az utóbb elterjedt negyvenhat éves uralmi tartamnak az 1010-i koronázási évszámhoz való hozzáadásán alapulván — nemhogy hagyománynak, de még leírásnak sem tekinthető.

²³ Vö. KAINDL, i. m. *Studie* V. 9., VI. 26., továbbá VII. 21. l.; HÓMAN, *Gesta* 9. l.

ilyen jellegű s ugyanilyen régi eredetű értesülésekre támaszkodik-e azonban a krónika valamennyi meghatározása? Az alakulás olyan világos, hogy nincsen hosszas vizsgálódásokra szükség.

A Zágrábi Krónika szerint Péter „forsan annis VII. (et) ultra”, Aba Sámuel „annis tribus et ultra” uralkodott.²⁴ Az eredmény tehát tíz és valamennyi esztendő tenne ki. Nem világos, hogy pontosan mennyit, s az összegezésben mindenképpen az összeadandók szétfolyó voltának megfelelő reszketegséget, illetve tapogatózást várnánk. E helyett pontosan tizenegy év s négy és fél hónap felől olvasunk, ami csak úgy érthető, ha feltesszük, hogy jelen esetben nem az összetevők szabták meg az eredményt, hanem éppen ellenkezőleg a szövegíró tudatában a négy és fél hónappal megtoldott tizenegy éves időtartam eleve adott volt; s a két király kormányzati idejének ehhez a meghatározáshoz kellett igazodnia. Ezt a szükségletet nb. mintha maga a krónikás is éreztetné, mikor Aba király uralmát a valóságnak nagyjában megfelelően számítja, Péter meggyarapított éveit ellenben tájékozatlanságot mímelő s az eredményt egyben szinte kimentő „forsan”-határozószóval vezeti be. A tizenegy év természetesen semmi egyéb, mint krónikás hagyományunk már idézett s eredeti adottságában az 1037-es gyászévet determináló tudomása,²⁵ mellyel azonban a Zágrábi Krónika írója önmagában nem tudott mit kezdeni, mert a kései Hartvik-kódexek javával egybevágó 1034-i elhalálozási esztendejével kétségkívül más irányvonalat követett. Egyeztetési kísérlete éppen azért lett olyanná, amelyen, ti. szinte kínos pontossággal kiszámítottá, mert szemmel láthatóan három egymástól elütő eredetű megszabás alapján dolgozott.

Miután — írja a szöveg — harminchárom évet, hét hónapot és tizennégy napot töltött a trónon, 1034 augusztus 15-én meghalt Szent István király. Szerzőnk még azt is kiszámította, hogy a gyászeset csütörtöki napon történt.²⁶ A hét hónap és tizennégy nap természetesen csak azért ennyi, se nem több, se nem kevesebb, mert január 1-jei évkezdet alapulvétele mellett így jutunk el augusztus 15-ikéhez, a reánk maradt Hartvik-kódexek egyöntetűen képviselte s a köztudat szentesítette gyásznaphoz. Félreérthetetlen az ezután következő alakulási rendje is. Az év hátralévő része pontosan négy és fél hónap; 1035 január 1-jéhez értünk. Majd a hagyományos tizenegy esztendő beiktatásával a száműzött Árpád-hercegek hazaérését meghozó s Pétert valóban megbuktató 1046-ik év küszöbéig. A levezetés kristálytisztá s első pillantásra sejteti, hogy számvetésünk jelen formájában a XIV. század sarjadéka. A január 1-jei évkezdet alkalmazása kétségkívül erre vall.²⁷

²⁴ SS. I. 207—208. l.

²⁵ Az azonossághoz nem férhet kétség, mert az időköz éppennyi Péter és Aba Sámuel uralmi idejét tölti ki, mint a Bővebb Krónikákban.

²⁶ Hogy a Krónika időszámításában van bizonyos rendszer, Szentpétery is megjegyezte. SS. I. 208. l. első jegyzet. Kézai és a XIV. századi krónikaszerkesztés jóval pongyolább és óvatlanabb. A valóságnak megfelelően Péter uralmára öt és fél s Abáéra három évet számít ugyan, de a tizenegyéves és négy hónapos összeget ennek ellenére is fenntartja. Vö. Domanovszky I. számú jegyzetét. Uo. 352. l. Ez a naív eljárás még világosabban mutatja, hogy az eredmény kronológiai filius ante patrem volt.

²⁷ A január 1-i évkezdet a „stilus circumcisionis” használata a XIV. századtól szokásos nálunk. A XIII. században még igen ritka. Vö. SZENTPÉTERY Imre: *Chronologia. A m. tört. tud. kézikönyve, II. 5.* Bp. 1923. 15. l.

Ám szerzőnk nemcsak lelkiismeretesen számolt, de alapvető adatai épségét is gondosan őrizte. Az augusztus 15-i évfordulót nyilván lehetetlen volt nem említenie, vagy kétellyel illetnie, de úgy iktatta szövegébe, hogy sem a negyvenegy éves uralmi tartamon, sem a tizenegy esztendő éves csoporton csorba ne essék. Egészen kétségtelen, hogy mindkét adatot elismert tekintélyűnek ítélt forrásból örökölte, mely kronológiájában a XII. századnál mindenestre korábbi eredetű kellett, hogy legyen. Krónikás hagyományunk többi képviselője az eredeti tartam tudatot egy igen kegyeletes jelentésű, de igazolhatatlan s mint látni fogjuk, csak a XII. század folyamán kialakult megállapítással helyettesíti. A Zágrábi Krónika tartam meg-
szabásának illetve forrásuknak elődejúsége tehát vitathatatlan. Annál feltűnőbb, hogy ez a bizonyos alapvető forrás a helyes 1038-i elhalálozási évszám felől nyilván mit sem tudott.²⁸ A világos levezetés teljes közönyben siklik el az 1038-i évkitűzés felett. Miről lehet itt szó? A kép jelentése első pillantásra meglehetősen homályos. Olyan lelkiismeretes szerkesztő szövegében, mint aminő a Zágrábi Krónika írója volt, számadási hibát, akárcsak botlást is hiába keresnénk. Íme, ha irányt változtatva előbb megjárt útunk végső állomását fordított évsorrendben közelítjük meg, ugyanahhoz a határdátumhoz érkezünk. I. Endre király szövegünk szerint 1060-ban halt meg, miután tizenöt esztendeig uralkodott. Trónfoglalása tehát bár a krónika évszámot nem mond — 1046 lelegejére teendő. Ugyanarra az időpontra, ahová Szent István halálától számítva eljutottunk. Hézagnak semmi nyoma, nemcsak az évszámok, de az évtörédek is szigorúan leszámítottak. Bizonyosra vehetjük tehát, hogy az az ősi alapvetés, melyre krónikánk támaszkodott, Szent István halálát 1034-re tette? Éppen a kronológiai szerkezet alkotó elemeinek feltűnően pontos egybeilléséből mernénk következtetni, hogy erre a kérdésre nem kell majd válaszolnunk.

Nem szükséges kifejtjenünk, hogy kronológiai szabatosság és adathűség korántsem azonos jelenségek. Éppen ellenkezőleg, eleve feltehető, hogy szerkesztésük megtámadhatatlan biztonságát elsősorban időadataik egybehangeltségében,

²⁸ Miután az eredeti és helyes negyvenegy éves uralmi tartam — mint alább kifejtjük — a pesti Hartvik-kódex negyvenöt éves megszabásában már a XII. század végén nagy jövőre hivatott vetélytársra lett, s a krónikás hagyományból már a XIII. századra kiszorult, — a Zágrábi Krónika ragaszkodása az ősi tudathoz módfelett feltűnő. (...) Az 1047-ik esztendő körül lecsapódott hagyományt nyilván mert olyan részletesebb elbeszélő szövegből ismerte, mely munkájának egyébként is alapvető forrása volt — szemmel láthatóan többre értékelte a tartamórzó típus Péter és Aba Sámuel uralmi éveit megszabó hagyatékánál. S miután ezt a felfogást, legalább is nyomokban valamennyi krónikaszerkesztésünkben felleljük, eleve azt kell hinnünk, hogy a kronológiai egyeztetőt az Ösgesta írójában kereshetjük, ki ilyenformán ugyanazon időadatokat alapján dolgozott volna, mint a Zágrábi Krónika szerzője. Vagyis az 1038-i halálévszámot már ő sem ismerte, legalábbis nem azt tekintette hitelesnek. Krónikáink Szent István fejezeteit Ranzanus ősforrásából származottaknak ítélvén — forráskritikai dolgozatunk ezt bizonyította — fokozott kíváncsisággal nézhetünk humanistáinknak a halálévszámot illető döntése elé. Feltehetjük, hogy azonos a Gesta írójával. Ranzanus munkája egyre több meglepetéssel szolgál. Itt kell megjegyeznünk, hogy Péter két ízbeni uralmának számontartása tekintetében is az ő kései keletű szövege nyújtja a legelkeveretlenebb és legpontosabb reánk maradt ténymegállapítást. „Regnavit *primum* quidem annos tres, *postea* vero quam fuit restitutus in regnum, duobus et mensibus sex.” M. Florianus, IV. 194—195. l. (Mátyás Florián kiadásában nb. a *sex* szó helyett kétségkívül tollhiba következtében *rex*-et olvashatunk. A helyes szöveg Schwandtnernél. SS. rerum Hung. 1765. I. 596. l.)

egymás közötti egyezésében kereső írók, némely kevésbé fontosnak, vagy bármely okból bizonytalan keletűnek ítélt események időbeli beosztásának önkényes, pusztán kronológiai szempontjaikból következő elrendezésére hajlamosak. Ha nem ismernénk másünnen is ilyenfajta torzításokat, tételünk helytálló voltát maga a Zágrábi Krónika is igazolhatná. Nem kérdéses, hogy időadatai között nem is egy akad, mely elkeveredési hegeket mutat, tehát a múltnak nyilván nem érintetlen hagyatéka. Ilyen mindenekelőtt a tizenegyéves időköz segítségével kijelölt 1046-i évhatár. Tagadhatatlan, hogy a pogány lázadás, ha nem is az év elején, de csakugyan még 1046 őszén tört ki s Szent Gellért az 1047-ik esztendőt már nem érte meg.²⁹ Ugyanilyen bizonyos azonban, hogy krónikás hagyományunknak nem a mozgalom kirobbanási idejéről, hanem I. Endre 1047-i koronázásáról volt írott feljegyzése. Ezt leljük fel a Pozsonyi Krónikában,³⁰ a XIV. századi krónikaszerkesztésben,³¹ a Chr. Knauzianumban³² és Ranzanusnál. Láttuk, hogy eredetileg a tizenegy esztendő évcsoport is innen számít. A véres fordulat s 1046-i dátuma egymásból s közvetlenül egymásra következő eseményekről lévén szó, úgy látszik igen hamar összenőtt az új király trónfoglalásának emlékével. Így idézi már a Pozsonyi Évkönyvszövegezés Szent Gellért halálát s I. Endre hatalomba lépését közös, 1047-i évszám alatt, miben — erre a jelenségre más kapcsolatban már reámutattunk — valamely későbbi átíró a krónikás hagyomány befolyásolta összevonó műveletét kell látnunk. A tizenegyéves időköz sarkalatos jellege s a krónikás hagyomány tudomásával azonos értelmű alkalmazása majdhogy bizonyossá teszi, hogy ugyanezt az 1047-i megszabást a Zágrábi Krónika írója is ismerte. Hogy elejtette és mással pótolta, nyilván tudatos megfontolásra vall.³³ A hagyomány eredeti alkotán mindenestre változtatás esett s a módosítás magyarázatra szorul. A krónika időpilléreinek a leibnitzi monaszokkal ellentétben, úgy látszik voltak ablakai, melyeken át egymást szemmel tartották. Jogos gyanúnk támad, hogy a praestabiliáltnak látszó zavartalan harmóniát nem a források parancsszava, nem a hagyomány adottsága, hanem az idő alakító akarata hozta létre.

Ezt az alakító akaratot természetesen értékelő szempontok vezették; megkíséreljük ezeket rendre felfejteni.

²⁹ Vö. KARÁCSONYI, *Szent Gellért* 295.; HÓMAN—SZEKFU, *M. történet* I. 253—255. l.

³⁰ SS. II. 38. l.

³¹ Uo. I. 125. l.

³² Uo. II. 331. l. A Chr. Knauzianum fenntartói közül különösen jellemző a Cornides-Kódex évszámegyüttese. Szent István 1047-ben halt meg, Péter ennek megfelelően 1055-ben, Aba 1058-ban, ám I. Endre koronázása mégis 1047-ben történt. Az előbbiek számadásos eredmények, 1047 adott örökség.

³³ Az 1046-ik év számításos eredete ellen egyetlen érvet lehetne felhozni: az Altaichi Évkönyvek önálló használatát. Az Évkönyvekben a krónikás összevonásnak éppen fordítottját tapasztalhatjuk. A pogány lázadás s I. Endre koronázása egyaránt 1046-ban történt. A szöveg azonban egyenesen kiemeli az ősi időszakot (M. G. SS. XX. 803. l.), ha tehát fel is tételeznénk, hogy a Zágrábi Krónika az év kijelölésében innen vett indítást — a szövegben nb. egyébként semmiféle altaichi hatással nem találkozunk — I. Endre hatalombalépésének 1046 legelejére tétele mindenképpen számvetés eredménye. Nagyon jellemző, hogy az Évkönyveket bőségesen kiaknázó XIV. századi krónikaszerkesztés, az altaichi 1046-os évszám nyilvánvaló ismerete ellenére is kitarthat hazai öröksége, az 1047-es keltezés mellett.

Mai forrásismereteink szerint Péter és Aba Sámuel uralmát illetően a múlt három alapvető időadatot bocsáthatott íróink rendelkezésére. Kettő ezek közül — az 1047-i évszám s a Szent István halála után tizenegyedik esztendőről beszélő emléktudat. A harmadik — a Hartvik-kéziratok augusztus 15-i gyásznapija — eredetét illetően részletesebb vizsgálatra szorul. De a XII—XIII. század fordulóján — a Pray-kódex kalendáriuma tanúsítja — már mindenestre köztudomású. A XIII. században a krónikás hagyomány is magáévá tette³⁴ Kézain kezdve valamennyi krónikavariánsunk kiírja. Ugyanígy kétségtelen — szintén Kézai alapján — hogy a tizenegyedik év már a XIII. század tudatában tizenegy teljes esztendővé alakult. Krónikásunknak tehát, ha örökölt adataihoz ragaszkodik, a tizenegy évnek 1047-ből való levonása után, Szent István halálát 1036, vagy 1035. augusztus 15-ére kellett volna tennie, aszerint, hogy I. Endre koronázását az 1047. év elején vagy végén történtnek ítéli. Ez utóbbi tekintetben a döntés ti. tőle függött; az 1047-i koronázás napi dátumát a hagyomány nem jegyezte fel.

Ezzel szemben 1034. augusztus 15-i gyásznapról értesülünk, s a tizenegy esztendőnek négy és fél hónappal történt megnöveléséről. Az 1047-ik év felől semmi hír. I. Endre hatalomba lépése tehát pontosan az 1046-ik év január 1-jére, a XIV. századi kalendárium évkezdő napjára esik. Ha nem volna a krónika kalkulusának természetrajzára nézve szimbolikus jelentésű, talán nem is kellene megemlítenünk, hogy ez a keltezés szerzőnk megállapítása. Ám nem lehet megjegyzés nélkül hagynunk, mert időmegszabásain végigpillantva tapasztalhatjuk, hogy szerinte Szent István uralma 993-ban ugyancsak január elsejével vette kezdetét. Ez tehát szerkesztési elv, s máris világos, hogy szövegünk évkezdő és évváró napi dátumainak nem szabad történeti hitelt és jelentést tulajdonítanunk. Nagyon tévednénk viszont, ha a számvetést pusztán kronológiai játéknak gondolnánk. Felépítése jelentős összefüggéseket leplez le; a hagyományalakulás lényegébe vág.

Teljesség kedvéért azzal kell kezdenünk, hogy az 1046 január 1-i dátum uralommegnyitó jelentésében téves és hamis ugyan, de egészen gyökértelen képletnek nem nevezhető. Kézai és a XIV. századi krónikaszerkesztés szóról-szóra való egybehangzásban³⁵ a tizenegy esztendőt I. Endre uralmának *kezdőévéig* számítja — mi szemmel láthatóan az uralombalépési év kalendáriumi kezdőnapját jelenti. Nyilvánvaló tehát, hogy a bővebb szövegek is teljes kalendáriumi évekkel számoltak; a különbség csak annyi, hogy szerintük Szent István nem négy és fél, hanem négy hónappal halt meg utolsó uralmi évének befejezése előtt.³⁶ A Zágrábi Krónika rendszere nem tekinthető ilyenformán alapvető újításnak. Hogy a korabeli évkezdetet a január elsejét egyszerűen visszavetítette a XI. századba — éppen nem feltűnő. Újítás a pontosan január 1-jére eső uralomkezdet — ezt azonban szerzőnk,

³⁴ Valószínű, hogy már a század elején, mert a Kisebb Gellért Legenda velencei kódexe már a krónikák időegyüttesét hozza: augusztus 15-ét, évszám nélkül (SS. II. 476. l.). A kéziratot Karácsonyi — Madzsar szerint Valentinelli nyomán — még a XII. századból származtatta. Miután az augusztus 15-e a hartvikai hagyományban is csak a XII. század végén tűnik fel, Madzsarral kell tartanunk, ki a kódexet betűformái alapján a XIII. század elejéről keltezte (Uo. 467. l.).

³⁵ Post mortem itaque sancti regis Stephani transacti sunt anni undecim menses quatuor usque ad annum primum imperii Andreae regis. SS. I. 180, illetve 351. l.

³⁶ A kéthetes eltérés okát az augusztus 15-i keltezés története kapcsán fejtjük majd ki.

mint láttuk következetesen alkalmazza. S újítás mindenekelőtt az 1046-i évszám. Ilyesmire számos példát tudunk. Ha a krónikás hagyományunk szerint az 1047-ik év volt az „annus primus imperii Andreae regis”, a koronázás jelentőségét, mint látni fogjuk nagyon is értékelő írónak kétséggkívül az 1047-ik év január elsejét kellett volna számadása kiindulópontjává tennie. Ebből azonban Szent István 1035-i elhalálózási évszáma következne. Ennek elfogadására viszont a Zágrábi Krónika szerzője úgy látszik nem volt hajlandó. (...) ³⁷⁻⁴⁰

A Zágrábi Krónika aprólékosan kicsiszolt kalkulusa nyilván azt állítja, hogy Szent István 993 január elsejével vette át a fejedelmi hatalmat, koronáját az 1000-ik év legvégén nyerte el, majd harminchárom évet, hét hónapot és tizennégy napot töltve a trónon, 1034. augusztus 15-én meghalt. Szerzőnk bizonyára tudta, hogy a király halálának dátuma felől különböző tudomások élnek, a koronázás évszáma ellenben az ő korában még úgy látszik nem volt vitás. Míg tehát a halálévszámot kész volt alárendelni számvetése érdekeinek, a koronázás ősi megszabását — a maga módján — fenntartani iparkodott. (...) Az 1034-i halálévszám s a harminchárom éves uralom együttese a koronázás időpontját és a késő középkor tudatában átsiklatta 1000-ból 1001-be.⁴¹ Holott az előbbiek alapján világos, hogy mindkét keltezés téves, hogy az 1001-i félreértett, az 1034-i pedig kitermelt évszám. S hogy a krónika szerkesztője a múltból a következő időadatokat örökölte: *Szent István negyvenegy évig uralkodott, nyolc évig fejedelmi, harminchárom évig királyi minőségben; koronáját 1000-ben nyerte el, következőképpen 1033-ban halt meg.* Ismerte emellett az 1037-ik évre valló ősi krónikás tudomás csökevényét is, s az 1033-i évszám függvényévé téve, mint láttuk, tekintetbe is vette.⁴³ (...)

A pesti Hartvik-kézirat írója a XII. század végén tudvalevőleg szakít a helyes hagyománnyal, s váratlan újítással állva elő, Szent István uralmát negyvenegy helyett negyvenöt esztendősnak mondta. Ugyanekkor, 1038. augusztus 15-i elhalálózásról értesít, a Zágrábi Krónika 1034. augusztus 15-i gyásznapijánál pontosan négy évvel későbbi időpontról. Felmerülhet tehát a kérdés, nem egyszerű összeadást ejtett-e meg a Hartvik változat írója? — ami világosan annyit jelentene, hogy az 1034. augusztus 15-i dátum már neki is rendelkezésére állott, azaz úgy,

³⁷⁻⁴⁰ (...)

⁴¹ A XV. századra a két évszám összetartozása is feledésbe vész. A Chr. Knauzianum az 1001-iki évszámot már nem harminchárom évvel, hanem a pesti Hartvik-kódex bevezette negyvenöt éves uralmi tartammal egyesíti. Éspedig ugyanabban az átállításban, mely a sokat emlegetett tizenegyedik évet kerek tizenegy esztendővé alakította. Ebben a (kétely) szövegezésben a hartviki negyvenöt, illetve negyvenhatodik uralmi évből teljes negyvenhat esztendő lett, következőképpen Szent István halála, mint ezt már meg is említettük, áttevődött az 1047-ik évbe (SS. II. 329. l.). Jellemző tünet ez a nagyméretű bizonytalanságra nézve. A halálévszám kitzéése még középkorunk végén, a XV. században is szinte szabad választáson, legalábbis az író megállapította számvetési eljárásán múlt.

⁴² (...)

⁴³ A Zágrábi Krónikánál régebb, 1034-iki halálévszám felől tudósító feljegyzést mindedig hiába kerestem. A XV. század viszont nem csak az évszámot ismeri és idézi, de magát a krónikás számadástípust is megőrizte. Szent Imre legendájának XV. századi, leMBERGI kódexe, nemcsak az 1034-ik évet írta ki, hanem a Zágrábi Krónika egész dátumformuláját, az augusztus 15-i gyásznapi csütörtökre esésével egyetemben. (SS. II. 449. l.) Ha nem tévedek, ez is arra mutat, hogy a Zágrábi Krónikából az 1034-i évszám keletkezési körülményeit ismerhettük meg.

amint van, legalábbis XII. századi eredetű. Kétségtelen azonban, hogy az az 1038-i helyes évszám, melyet a Pozsonyi Évkönyvek és a Kisebb Legenda már a XI. században hírré tettek, nem köszönheti a hartviki hagyományba való bevezetődését efféle toldásos műveletnek. Az ellenkező eljárás, melyet a korviszonyok könnyebben elgondolhatóvá tennének, hogy ti. az 1034-i évszám nem a fent kifejtett kalkulus, hanem a pesti kódex halálévszámából való levonás révén, tehát egészen rövid úton keletkezett — a számításos eredeten nb. ez sem változtatna — ugyancsak feltehetően. Ne feledjük, hogy a krónikaszerkesztő nem kerek negyvenegy esztendővel, hanem negyvenegy év hét hónap és tizennégy nappal számolt. Ami a négyéves különbséghez tehát az évtörédeket is hozzá kellene adnunk. Emez összeg levonása a pesti kódex haláldátumából az 1033-ik esztendő adott eredetiségét újból csak kiemelné. Hiszen ilyenformán ismét ennek végnapjához érkeznénk. Az 1034-i évszám tehát mindenképpen mesterséges termék, az 1033-i viszont sarkalatos jelentésű; mire nézve végső észrevételül még egy megfigyelést tehetünk. A pesti kódex felhasználása esetén, szigorú számító hajlandósága birtokában, a krónikaszerkesztő bizonyára észrevette volna, hogy a hartviki szöveg 1038-i évszáma s Géza ugyanott feljegyzett 997-i elhalálózása éppen azt a bizonyos negyvenegy esztendő időközöt határolja, melynek emlékét mindenképpen fenntartani iparkodott. Ha Géza halálát sokszorosan igazolt szokása szerint a 997-ik év XIV. századi kezdőnapjára, január elsejére teszi, a pesti kódex éadatain mitsem kellett volna változtatnia, s negyvenegy éves hét hónapos és tizennégy napos tartameredményét ugyanolyan hiánytalanul megkapja, mint 1034. augusztus 15-i halálkezdése alapján. Abból, hogy nem így cselekedett, világosan következik, hogy nem csak az ősi tartam tudat feküdt a szíven, hanem az „elírt” elhalálózási év is, hogy nem a pesti Hartvik-kódex kronológiájára, hanem kifejezetten az 1033-i évszámra épített. (. . .)

A pesti Hartvik kódex szerkesztőjének eljárása közismert. Megemlékezve Szent István halálának helyes, 1038-i évszámáról, s a király földi maradványainak ebből következő negyvenöt éves sírbannuyugvásáról, azt a feltűnő s a hartviki hagyományban egyébként említetlen észrevételt teszi, hogy a sírbannuyugvási idő azonos volt Szent István földi uralmának évösszegével. Olyan szerző részéről, aki nemcsak az 1038-ik évet, hanem Géza 997-i elhalálózását, tehát a negyvenegy éves országlás mindkét évhatárát feljegyezte, egészen érthetetlenül hangzó állítás. Annyira az, hogy fel kell tennünk a kérdést: szabadon alakító, önkényes megalkotója, vagy csak felismerője és hírrétevője a kódexíró a sírbannuyugvás és az uralmi tartam egybevágásának? Az emberi lélek veleszületett formaérzéke jelentős és összetartozó események közé szívesen iktat egyforma időközöket. Ezek nyilván kiemelik az alakulás ünnepies törvényszerűségét.⁴⁴ De az ősi tudat beidegzette s a kódexíró saját szövegéből is adódó negyvenegy éves uralmi tartam megtagadását még sem mernők pusztán egy kegyeletes hangzású időszimmetria kedvéért történetnek tekinteni. A negyvenöt éves uralmi tartam megállapíthatását a kódexíró tudatában nyilván az az évelosztás segítette diadalra, melyet a Zágrábi Krónika kalkulusának első feléből ismerünk. (. . .)

⁴⁴ Így lelünk a bibliai hagyomány szerint mindegyik esetben tizennégy nemzedéket Ábrahám és Dávid, Dávid és a babiloni fogság, majd ez utóbbi s az Üdvözítő kora között. Ev. sec. Matth. I. 17.

Itt időszerű ellenben az 1033-i évszám keletkezési idejének további megközelíthetése okán reámutatnunk Szent István-legendáink magatartására. Ezek a szövegek azt a hitet keltik, hogy a Zágrábi Krónika felhasználta kalkulus első felének évrövidje Szent István negyvenegy éves uralom után 1033-ban bekövetkezett halála — pontosabban: az ezt számontartó tudat, nem is a XII., hanem még a XI. század hagyatéka. Legendáink szóhasználatát kutatásunk meglehetősen erőltetett egybevetésekkel próbálta megmagyarázni. Szerintünk ilyenféle kísérletekre nincsen szükség. A Nagyobb és Kisebb Legenda terminológiája teljesen ésszerűvé és magától értetődővé alakul, ha elfogadjuk, hogy a XI. század utolsó évtizedeinek nemzedéke Szent István korai uralombalépésének hitében élt. A Nagyobb Legenda hangsúlyozottan kimondja Géza 997-i halálévszámát, de ugyanekkor úgy tudja, hogy az atya még életében állította zsengekorú fiát a magyarság élére.⁴⁵ A Kisebb Legenda pedig egyenesen „adhuc puer”-nak nevezi a hatalmat átvevő Szent Istvánt, mi bárhogyan is értelmezzük, — lévén eme szöveg szerint Géza halála utáni eseményről szó —, aligha fér össze a király hagyományos születési évszámainak valamelyikével.⁴⁶ Nyilvánvaló, hogy a század végére bizonyos hagyományeltolódás, bizonyos tudatváltozás állott be, mit csak írásbeli kútfő inspirálhatott. A Kisebb Legenda tudósításának kétrétegségét bajosan tagadhatnók. A hazai írott hagyomány

⁴⁵ „Transvadata pueritia, postquam primum gradum adolescentie transcendit . . . post se regnatum populo profecit.” (SS. II. 381. l.) Mindebből nem mernék egyebet kiolvasni, mint hogy Szent Istvánt abban az időben, mikor atya őt utódjául elismertette a legendairó tudomása, illetve véleménye szerint eljutott az ifjúkor küszöbéig. Társuralkodásra a szöveg semmiképpen sem vall, ezt Pauler nagyon helyesen és világosan hangsúlyozta. (: *A Hartvik-Legenda és pesti codex*, Századok 18, 1884. 747–748. l.) Kétségtelen azonban, hogy az igen apodiktikusan hangzó „populo profecit” — állítmány a „post se regnatum” kifejezte fenntartást sokak tudatában elerőtlenítette. Legalábbis megkönnyítette további torzulásokat eredményező más befolyások érvényesülését. Így jutott egybevetések alapján nem egy írónk a korai hatalomátvételt még élesebben kiemelő megállapításokhoz. Már Bonfini szövegében egybeolvadt a Legenda fenti helye Ranzanus forrásának Szent István királlyá választását tárgyaló részletével. (Cum Hungariae optimatibus placuisset ut qui titulo ducis tot praeeset populis . . . uteretur magis honorata appellatione . . . omnium igitur miro consensu et applausu eligitur appellaturque ipse rex. M. Florianus, IV. 189. l.) Nyilván így keletkezett a . . . praesente patre omnium consensu . . . non dux, ut pater erat, sed Ungarorum rex creatur” mondat. (1771-i kiadás 189. l.), miáltal a Ranzanusnál helyesen Koppány leveretése után bekövetkezett elváltozás Géza életébe eső eseménnyé alakult. (. . .)

⁴⁶ MÁTYÁS Flórián ókori szövegekre támaszkodó egybevetései (*Pontes domestici*, I. 170–172. l.) a puer-meghatározás problémáját a Kisebb Legenda szóhasználatának jelentését; úgy is mondhatnók rejtélyét nem oldják meg. A Képes Krónika pedig nyilván azért nevezi Károly Róbertet 1308-ban puer-nek, mert a Szentszék támogatását a szöveg egy előbbi helye szerint csakugyan gyermekkorában nyerte volt el. Itt tehát csak egy lekicsinylő jelentésű megjegyzés megismétléséről van szó. (uo. 171. l.) Egykorú vagy közel egykorú párhuzamosságot tudós kiadónk, nagyon jellemzően, nem tudott találni. Pauler is mindössze egyet idéz, a Vita Godehardi episcopi első fogalmazás-típusának, (Vita prior) minősítését az atya bajor harcosságát öröklő későbbi II. Henrik császárról. (*Árpádkor*, I² Bp. 1899. 384. l. 39. jegyzet) Szent István sógora eme szöveg szerint 995-ben, tehát általános vélemény szerint huszonkét éves korában „praeclarae indolis puer” lett volna (M. G. SS. XI. 173. l.). Kutatóink azóta állandóan ezt az észrevételt ismételtetik, melyet nem tarthatunk döntőnek. Nemcsak azért, mert egyedülálló, nem is azért, mert a végleges conceptus, a Vita posterior elejtette —, ez lehetne véletlen is — hanem, mert nem tudhatjuk, tisztában volt-e Wolfher az évtizedekkel későbbi keletű Vita írója a századvégi eseményekre meglehetősen időtávlatból tekintve vissza, a fiatal herceg 995-iki életkorával.

szerint Szent István 967-ben (Kézai) vagy 969-ben (XIV. századi krónikaszerkesztés) született s negyvenegy évig uralkodott. Ha tehát 1038-ban halt meg, úgy éppen nem gyermekfővel vette át a hatalmat, s ha mégis így, akkor nem 1038-ban érte utol a halál. Az ellentét egyeztethetetlen s ha a Kisebb Legendában mégis mellérendeltségben jelentkezik, a zavaros képet csak egy módon magyarázhatjuk. A Legendairó kettős s Szent István halálának időpontjáról egymástól elütően nyilatkozó írásos tudat alapján dolgozott. Olvasóiban mindenesetre azt a benyomást kelti, hogy tudott olyan hagyományfajtaról, mely az ekkor még versenytárs nélkül álló negyvenegy éves uralmi tartam kapcsán, Szent István halálát évekkal 1038 előtt bekövetkezettnek kellett hogy ítélje.

Egykorú ez a hagyomány illetve az azt megteremtő írásos alapvetés, természetesen nem lehetett. A negyvenegy éves tartamtudat fennmaradásának pusztá ténye eldönti, hogy a kortársak Szent István uralmát 997-től 1038-ig számították. De az évhatárok emléke mintha már a Nagyobb Legenda megiratásának idejére elhomályosodott volna. Szemmel látható, hogy ez a szöveg, akár a Kisebb Legendát jellemző hagyományalakulás, egy valamivel korábbi fokozatának minősíthető. Kírja Géza halálának helyes évszámát, de a „transvadata pueritia” s a „primus adolescentie gradus” nyilván nem sokkal mond kevesebbet a Kisebb Legenda „adhuc puer” formulájánál. A Nagyobb Legendát a 997-i évszám természetesen még bizonyos tartózkodásra szorította, a Kisebb Legendában viszont már szinte gátszakadást észlelhetünk. Miután alig hisszük, hogy emez utóbbi írója a Nagyobb Legendát nem ismerte volna, a 997-i dátum említetlenségét nem mernők véletlennek tekinteni. Éppen ellenkezőleg tudatos és szükségszerű lépésnek ítéljük, mert a Kisebb Legenda kronológiája kétségtelen hagyománymódosításra vall. Az a szöveg, mely Géza elhalálozását Szent István gyermekkorával társítja,⁴⁷ a királyét viszont 1038-ban történtenek tudja, Szent István uralmát nem negyvenegy évesnek, hanem ennél mindenesetre hosszabbnak kellett hogy tartsa. Innen a 997-i évszám elhallgatása. Arra a kérdésre pedig, hogy a hagyomány részleges elváltoztatására mi indította az író, csak egy válaszunk lehet: valamely epochális adata újításszámba kellett hogy menjen. Tekintve most már, hogy a hatalomba lépő Szent István ifjúsága a Nagyobb Legendában is hangsúlyozott, a századvégi tudat szempontjából ezt a beállítást vélnők elsődlegesnek, s bármilyen idegenül hangzik az 1038-ik gyászévet viszonylag újabb keletű képletnek. Az 1037-i évszám XI. századi feltűnésének egész krónikás hagyományunk igazolta valósága már önmagában bizonyosságul szolgál a helyes keltezésstudat gyors elkopása mellett. Azt kell tehát hinnünk, hogy mikor a Kisebb Legenda írója a század forduló táján, már Kálmán király korában a helyes 1038-i halálévszámot hírré tette, döntését külföldről vett értesülésre alapította. (...)

Ranzanus gazdag anyagú kilencedik indexét a Zágrábi Krónika ugyanannak a tárgynak szentelt szófukar mondataival tartalmi szempontból bajos összehasonlítani. A történeti megfigyelő mégis jellegzetesen rokon és feltűnő vonásokat észlel. Mindkét szövegezés egy Szent István személyével foglalkozó munkára hivatkozik — Ranzanus Vitá-nak, a krónika Legendának mondja —, s Géza új utakra térő

⁴⁷ „Post cuius obitum Stephanus adhuc puer favore principum et plebis in regni solium laudabiliter provecus.” SS. II. 394. l.

életének nevezetes eseményeit egybevágó s az általánosan elfogadottól elütő sorrendben beszéli el. Géza látományát, isteni intelemben való részesedését a Nagyobb Legendával és Hartvikkal ellentétben mindkettő megkereszteltetése előtt történtnek tudja —, mint ezt korábbi dolgozatunkban már kiemeltük. Nem idegen egymástól a két munkálat keletkezési problematikája sem. Mindenikünk egymástól elütő hagyományok egyeztetési nehézségeivel állott szemben. Míg azonban a Zágrábi Krónika írójának sikerült és sikerülhetett a különböző eredetű évszámok divergenciáját az imént megtárgyalt apróbb torzítások árán leszerelni, Ranzanus számára ugyanez a feladat jóval súlyosabb tartalmúvá alakult. Annál jellemzőbb, hogy Szent István halálának esztendejére vonatkozó tudomásuk ennek ellenére is azonos. S talán még ennél is gondolkodóba ejtőbb, hogy ezt az alapvető adatot mindkét konceptus elködösíti. A Krónika átalakítja, Ranzanus elrejtí. A Zágrábi Krónika reánk maradt szövegének elkészülte óta eltelt körülbelül másfél évszázad a hagyományalakulás lehetőségeit nagyjában érintetlenül hagyta. A felhozott példákat felesleges ismételnünk; elég ha Bonfinira emlékeztetünk, kinek 1038-at mellőző döntése alig valamivel előzhetette csak meg Ranzanusét. Éppen írónk Magyarországra érkezésének esztendejében, 1488-ban, azonban jelentős fordulat következett. Két kiadásban is napvilágot látott Thuróczynek a helyes évszámot közhírré tevő krónikája a Ranzanusnak, ha csak nem akarta strucc módjára homokba dugni a fejét, mit írástudó és érdeklődő udvari környezetében nyilván nem tehetett, a magyar krónikás tudomásával szemben legalább is állást kellett foglalnia. Elfogadta Thuróczy megszabását? A felületen igen. De évszámegyüttese annyira chaotikus, hogy első pillantásra szinte kételyeket támaszt szerzőnk komolyanvehetősége felől. Eljárása lélektanának minden kétséget kizáró meghatározására történeti vizsgálat nem is válalkozhatik. Annál pontosabban kideríthető időadatainak önmagukban való jelentése. S reánk nézve természetesen ez utóbbi a lényeges. A forráskutatást az író tudata legfeljebb másodsorban érdekelheti. Az a kérdés, hogy koholt vagy eredeti, kitalált vagy régibb forrásokból átvett érintetlen adatokat őrzött-e meg számunkra?

A tényállás röviden összefoglalva a következő:

Thuróczy és Ranzanus epochális évszámai azonosak, de utóbbinál a két határdátum között ott imbolyog egy harmadik időmeghatározás is. Forráskritikai dolgozatunkban már idéztük, hogy Ranzanus szerint a király hatvanhárom évet élt, mire pusztán kronológiai szempontból nem lehetne semmiféle észrevételünk. Mindössze annyi következne belőle, hogy az 1038-ban elhunyt Szent István 975-ben született. Rendkívül meglepő azonban, hogy Ranzanusnál nem ez következik. Írónk úgy tudja, hogy 969 a király születési éve, ugyanaz az esztendő, melyről a XIV. századi krónikaszerkesztésben olvasunk. A krónika leleplezi az évszám kútfőeredetét is: „quemadmodum in legenda beati Stephani regis scriptum est.”⁴⁸ Ez a legendáris, de nem Hartvik-megszabta keletkezés — tudvalevőleg a reánk maradt Szent István-legendák egyike sem ismer születési évszámot — a krónika Szent Istvánnal foglalkozó szövegrészében egyetlen időadattal társul, a hartviki szövegek hangsúlyozta augusztus 15-iki gyásznappal. A Hartvik-változatok elhalálzási évszámainak valamelyikét viszont hiába keressük. A XIV. századi szerkesztő úgy

⁴⁸ SS. I. 312. l.

látszik nem tudott, vagy nem akart dönteni; amint annak idején Kézai sem. Nyilván mindketten egy közösen használt forrás, egy korábbi krónikás fokozat tartózkodását követték. Thuróczy aggálytalanabb; a krónikák születési évét a budapesti Hartvik-kódex, illetve a Kisebb Legenda elhalálozási dátumával társítja. Szent István 969-ben született s 1038 augusztus 15-én halt meg.⁴⁹ Hát Ranzanus? Tulajdonképpen nem mondhatunk már semmi újat, hiszen a fentiekben egyenként valamennyi időadatát megemlítettük. De az együttes a lényeges és szemet szűrő. Ennek jelentését lemérve, gondolom, senki sem fogja feleslegesnek ítélni, miért iparkodtunk alább gépies másolásra vagy különleges lélektani helyzetképre utalni. A király 969-ben született,⁵⁰ s 1038 augusztus 15-én halt meg — hatvanhároméves korában! A számokat úgy csoportosítottuk, hogy a Thuróczy-féle séma Ranzanusra minden ellenállás és rendezgetés nélkül közvetlenül ráilleszhető legyen s az életkort a hármas számkomplexumból készakarva kiemeltük. Ennek ellenére sem lehet semmiféle kétségünk eredeti tudata felől. Nem vitás, hogy nem a hatvanhárom év az interpolált összetevő — ezt lehetetlen a másik kettőhöz utólag hozzákapcsolni —, hanem az 1038-i esztendő, s Ranzanus Thuróczy közbelépése és az adott helyzetben elutasíthatatlan szugesztíója híján — 1033-ban történt elhalálozása mellett tett volna tanúságot.

Burkolt formában tulajdonképpen így is ezt cselekedte, s ez a magatartás önmagában és azonnal reámutat a tényállás lényegére. A groteszk együttest tisztára képtelenség annak rendje és módja szerint lebonyolított tudatos számvetési műveletből eredeztetni. Világos, hogy az eredmény nem Ranzanus eredménye, hanem két különböző feljegyzéstípus egymással egyeztetetlen időadatainak nyers és érintetlen egymás mellé rendelése. Az egyiket ismerjük. Thuróczy kronológiai irányításának sajátos következeit írunk más helyén is ki fogjuk mutathatni. S az 1038-i évszám 1488 és 1490 között történő felbukkanása amúgyis, mindenképpen Thuróczy hatására vall. A másik szövegezés rejtélyesebb, de egzisztenciális valósága éppen olyan kevésbé vonható kétségbe —, mint Thuróczy s a 969-i születési év s az 1033-i halálkezelés nyilván ez utóbbi forrásból származó. A tarthatatlan egyenlet önmagában is kezesség a két adat hagyatékké-termeztete mellett. Ugyanezek tűnnek fel nem egy javaközépkori forrásunkban is. Éppen most emeltük ki, hogy a 969-i születési keletet a krónikás hagyomány bővebb képviselői is fenntartották, az 1033-i halálévszámot pedig feltűnően korai „elírások” hirdetik. Nem egyszerre említettük a reini Hartvik-kéziratot s — az 1034-et állító szövegek imént kifejtett alapjelentéséről nem is szólva — az 1033-i évszám irányítása mellett készült, mint következő fejezetünkben reátérünk, a szent jobbi kiváltságlevél is. Ranzanus egyetértése emez eléggé terjedelmes s általa nem ismert forráscsoporttal nem lehet tudatos mérlegelés műve. Nem hiszünk ilyen feltűnő egyezésekhez vezető véletlenekben sem. Nyilvánvaló, hogy egyik időadatát sem ő eszelte ki, hanem éppen ellenkezőleg igen régi tudatelemekről van szó, melyek nem egykorúak, nem Szent István idejéből eredők ugyan, de a XII. századnál nyilván régibb keletű hiedelmet és-

⁴⁹ SCHWANDTNER, *SS. rerum Hung.* 1765. 149. l.

⁵⁰ Ranzanus idomuló hajlandóságát kétségkívül elősegítette, hogy Thuróczy szövegében saját születési évszámával találkozott. Hiszen ilyen formán csak a halálévszám tekintetében volt áldozathozatalra szükség.

pedig élő hiedelmet. élő meggyőződést visszhangoznak. A 969-i dátum ellenőrizhetetlen, az 1033-i pedig kétségtelenül téves. S ez utóbbiról mégis azt kell hinnünk, hogy a köztudatból jó időre kiszorította a nyilván hamar feledésbe merült 1038-i halálévszám emlékét. (. . .)

Ha nem is ennyire, de eléggé szembeszökő egy másik figyelemre méltó jelenség is: Ranzanus és a Bővebb deák krónikák időadatainak rokonsága. Első pillantásra természetesen inkább az eltérések ötlenek szemünkbe. A krónikák nemhogy Szent István életkorát, de elhalálzási idejét sem tudják. Születési évszámuk viszont, melyet — mint idéztük — egy ismeretlen legendából vettek, azonos Ranzanuséval. A kiindulás tehát közös, s ez megkönnyíti felismernünk a zárótételek, ha nem is külső, de nyilván elvi rokonságát. Különösen, ha az idő, az időmúlás alapvetően történeti szempontját figyelembe vesszük. Ha meg kellett állapítanunk, hogy Szent István elhalálzási esztendejének belső, hazai hagyománya középkorunk tudatában nem homogén jellegű — már pedig nem az, hiszen divergens évszámok rajzanak előttünk, egyeduralmat legalábbis forma szerint egyiküknek sem tulajdoníthatunk —, úgy akár alakulási folyamatokról lett legyen szó, mikoris az egymást váltó, felbukkanó, majd elenyésző évszámokban diadalra törő, stagnáló vagy pusztulásra ítélt hagyományváltozatok életsorsának szimbólumait kell keresnünk; akár elírások természetű adatok forrongó fluktuálásának volnának a források változó keletkezéseinek megfigyelése közben szemtanúi —, eleve sejthetjük, hogy az évszázadokkal később keletkezett ranzanusi fejezet állásfoglalása nem lesz a krónikákéval tökéletesen egybevágó. Szemmel látható, hogy a halálévszám úgy a krónikás kronológia megteremtőjére, mint Ranzanusra nézve, gordiusi csomó volt s a problémát mindketten megkerülni iparkodtak. Ranzanus a maga örökségét elhallgatta s helyette „corpus separatum”-ként befogadta Thuróczy előírását. A Krónikák nem követtek senkit és semmit, de némaságuk aligha jelent egyebet, mint ugyancsak elhallgatást.

Éppenséggel nem hihetjük ti., hogy a krónikás kronológia magatartását pusztá (adekvát) értesületlenség magyarázhatná. Már Kézairól bajos volna feltennünk, hogy Szent István halálának esztendeje felől semmiféle tudomással sem rendelkezett. A XIV. századi krónikaszerkesztés annyira gazdag történeti anyagot feldolgozó szerzőjéről még inkább. Ám nincsen szükségünk találgatásokra. Tudjuk, meg is említettük már, hogy pontos adatuk volt a Szent István halála és I. Endre trónfoglalása közé eső időtartamra nézve. Miért nem írták ki az ebből adódó évszámot? Nyilván azért, mert más, s a köztudatban legalábbis ugyanannyira értékelt dátum vagy dátumok felől is hallottak. Tartózkodásuk nb. még abban az esetben is figyelemre méltó, ha helyes az a már szóvá tett vélekedésünk, hogy mindketten vákuumot örökölték, s némaságuk a krónikás hagyomány előttük már korábban kialakult tudatbizonytalanságának következése. Láthattuk, hogy Ranzanus is különböző befolyások keresztütüzében dolgozott. Ám más világban és más személyi adottságok közepette. A reneszánsz történeti felfogása, divatja, megkívánta a lezárt formát, a határozott döntést még abban az esetben is, ha az nem volt és nem lehetett szigorúan megalapozott. Így állapotodott meg Bonfini és Thuróczy egymástól eltérő halál dátumoknál, bizonyára az éppen rendelkezésükre álló s más (Hartvik) szövegekkel egybe nem vetett Hartvik változat útmutatása alapján. Az ő példájukra, de különösen Thuróczy hatása alatt Ranzanusnak is határoznia kellett.

Miért nem elevenítette fel az 1033-i évszámot, ha állítólagos forrása tulajdonképpen ezt írta elő? Ha Bonfini és Laskai Osvát 1034 mellett dönthetett, neki sem esett volna bántódása az 1038-i esztendő megtagadása miatt. Bizonyára nem; de az ő helyzete egészen különleges. Nem hasonlítható a nagykészültségű, kiterjedt forrástanulmány alapján s ellenvélemény híján dolgozó Bonfiniéhoz. Ranzanus aligha merhetett hazai tekintélyekkel, különösképpen Thuróczy hatalmas anyag-tudásával összeütközésbe kerülni. Nem kérdéses, hogy a rendelkezésére álló szűkös, s egyéb teendőikkel is telítődött idő alatt nem volt módjában a magyar múltba belenőnie. Egész tudománya a Beatrixtól kapott „series principum” tartalma volt. Előbbi fejezetünkben megkísérlettük kimutatni, hogy az elenchusában idézett Vita-szöveget sem ő szötte bele a királylajstromba, hanem már abbaillesztetten találta.⁵¹ Most kronológiai alapon ugyanezt kell kimondanunk. Miután series principuma éppen mint krónikánk legősibb tudomásképe, Szent István halálát 1037-ben történetnek tudta — megfelelő részletét fentebb szóról-szóra idéztük — a belefoglalt Szent István-legenda 1033-i halálévszámát nyilván már a lajstromkészítő elejtette volna. S maga Ranzanus nem is ezt a viszonylag korai fokozatot vette kézhez. Beatrix kódexe már kétségkívül a XV. században készült, kronológiája kései beütésről tanúskodik. A posteriori be fogjuk bizonyíthatni, hogy Ranzanus Szent István uralmi tartamát illetőleg ugyanarra az eltorzult megszabásra támaszkodott, melyet legközelebbi s ugyancsak kései szövegrokonságából, Unrestből és a Chr. Knauzianumból ismerünk. Nyilván ezt tartalmazta a királynéadta kézirat is. Míg XIV. századi szövegeink a pesti Hartvik kódex negyvenöt évét még sértetlenül őrzik, a XV. századi rövid krónikák negyvenhatodik év helyett már negyvenhat betöltött, teljes esztendőről beszélnek. Ennek megfelelően a viszonylag korai halál-dátumnak nincs, nem is lehet bennük nyoma. Bizonyos tehát, hogy a kiűrt 1033-i keltezés Ranzanusnak nem is került a szeme elé. A megadott 969-i születési évszám s a hatvanhárom esztendő élettartam alapján természetesen könnyűszerrel kiszámíthatta volna. De nyilvánvaló, hogy ha ezt az egyszerű számítást elvégzi s összeméri Thuróczy tudomásával, azonnal átlátta volna az adatok egyeztetetlenségét. (...) A lényeg mindenesetre vitathatatlan: Ranzanus alapszövege szerint Szent István 1033-ban halt meg. (...)

Szent István halálát eszerint már maga a XI. századi krónikástudat egy elírásos-jellegű évszámmal társította volna. Meglepő eshetőség, de éppen nem lehetetlen. Egyetlen előfeltétel megmagyarázhatja. Ha a krónikás hagyomány legelső, a XI. század végén élt összegezője Szent Istvánra vonatkozó időadatait olyan forrás-előzményből vette, mely évtizedekkel Szent István halála után íródván az évszámokban tévedhetett s a szent király halálát történetesen 1033-ra tette, az idegenszerű jelenség magától értetődővé válik. Ha így történt volna, egy csapásra új minősítést nyernének forrásaink „elírásos” dátumai.

Egyelőre elegendő, ha kimutathattuk, hogy a krónikák keltezési rendszerét a Zágrábi Krónikához kell mérnünk.⁵²

⁵¹ Századok, 81, 1947. 57. és 77. l.

⁵² További kronológiai érveinket, a Szent Jobb hagyományának tanúságát s a Hartvik-legenda alakulástörténetét dolgozatunk befejező részében fejtjük ki. (Ennek nyomdakész kézírata már nem készült el. Fogalmazványa jelen dolgozat kéziratával együtt az MTAK Kézirattárában található. — V. L.)

TÓTH, ZOLTÁN

Sur les traces de la biographie la plus ancienne de Saint Etienne.**II. Les dates se rapportant à Saint Étienne**

L'étude de l'auteur (1888—1958), achevée déjà en 1948 et resté en manuscrit, systématise les variantes de dates — 1033, 1034, 1037, 1038 — de la mort d'István I, roi de Hongrie, dans ses analyses philologiques et chronologiques. Il constate que ces dates ne sont pas de fautes de copie, mais les résultats d'un décalage survenu dans la mémoire historique de Hongrie. L'année exacte de la mort du roi fut oubliée déjà durant les décennies suivant son décès, ou plutôt elle se modifia à 1037 par suite d'une méprise de la durée de 11 ans entre le règne d'András I et d'István I. (C'est comme ça qu'elle fut maintenue dans les Annales de Pozsony.) D'après l'hypothèse de Zoltán Tóth, la biographie perdue d'István du XIe siècle pouvait contenir l'année 1033 comme l'année de décès du roi, ce qui est étayé entre autres par l'inconséquence chronologique aussi, démontrée dans l'ouvrage de l'historien humaniste Ransanus, en même temps elle est conservée par l'un des manuscrits de la Légende de Hartvik aussi. L'année 1034 peut être expliquée à la base de la chronique de Zagreb, la cause en pouvait être l'application du calcul conséquent du 1er janvier comme début de l'année, selon lequel István obtint la principauté le 1er janvier 993 et mourut le 15 août 1034, tandis que le chroniqueur prit en considération la durée de 11 années aussi, mentionnée ci-dessus. La date exacte (1038) pouvait refléter dans la tradition hongroise des sources étrangères (Légende mineur, Légende de Hartvik, puis, à l'époque humaniste chez Thuróczy.)